

ՀՏԴ՝ 93.94

DOI: 10.52971/18294316-2021.1-17

ԲԵՐԴԱԳՐԱԿԻ ԳԱՎԱՌԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԱԶՄԸ
XVI-XVIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Արկադի Ակոպով

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն

Բանալի բառեր՝ *Տայք, հայ կաթոլիկներ, հայ մահմեդականներ, կեսկեսներ, հարկացուցակներ, Օսմանյան կայսրություն, Ճորոխ:*

Ուսումնասիրությունը նվիրված է Օսմանյան կայսրության Ախալ-ցըխայի նահանգի կազմում ընդգրկված Մեծ Հայքի Տայք աշխարհի տարածքում ձևավորված Բերդագրակի գավառի ազգային կազմին: XVI-XVIII դդ. գավառի տարածքում հաշվվում էր շուրջ 6 տասնյակ բնակավայր: Բնակեցված լինելով ճնշող մեծամասնությամբ հայերով՝ գավառը ենթարկվում է կրոնական սաստիկ հալածանքների, ինչի հետևանքով հայության մի մասն ընդունում է կաթոլիկ դավանանքը, իսկ մյուս մասը՝ նախընտրում մահմեդականությունը:

Նախաբան. XVI դարի սկզբին կատաղի մրցակցություն սկսվեց Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան Պարսկաստանի միջև Հայաստանին տիրելու համար: Փոփոխակի հաջողություններով ընթացող հակամարտությունը սրվեց 1549թ., երբ օսմանյան բանակը մի քանի շաբաթվա ընթացքում գրավում է Հայաստանի հյուսիսարևմտյան շրջանների շուրջ 20 բերդեր¹: Ծանր մարտերի արդյունքում գրավվում են պատմական Տայքի անմատչելի կառույցներից Թորթումի և Բերդագրակի բերդերը²: 1555թ. Ամասիայի հաշտությամբ ընդմիջված պատերազմը վերսկսվում է 1578թ.: 1590թ. պարսից շահ Աբասը կնքում է պարսիկների համար ծանր մի պայմանագիր, որով ձանաչում էր

¹ Տե՛ս **Տաշեան Յ.**, Տայք, դրացիք եւ Խոտորջուր, հ. Ա, Վիեննա, 1973, էջ 159:

² Տե՛ս Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, կազմեց **Ա. Խ.Սաֆրաստյանը**, հ. Ա, Երևան, 1961, էջ 31:

թուրքերի իրավունքները Հայաստանի, Վրաստանի և Ատրպատականի մի մասի վրա՝ Թավրիզ կենտրոնով:

Արևմտյան Հայաստանում իրենց տիրապետությունը հաստատելու հետ մեկտեղ՝ թուրքերը ձեռնամուխ են լինում տարածաշրջանի յուրացմանն ու օսմանյան վարչամիավորների ստեղծմանը: Այդպիսի վարչամիավորներից մեկն էր նորաստեղծ Ախալցխայի (Չըլդըրի) նահանգի (էյալեթ) կազմի մեջ ընդգրկված Մեծ Հայքի Տայք նահանգի արևմտյան հատվածում գտնվող Բերդագրակի գավառը: Այն տեղագրվում է պատմական Տայքի Արսեացփոր գավառի հարավային և կենտրոնական շրջաններում: Բերդագրակի գավառն ընկած էր Ճորոխ գետի երկու ափերին՝ ընդգրկելով Ճորոխի բազմաթիվ վտակների ավազանները: Գավառը, որ գտնվում էր «առ Պարխար լեռամբ», համարվում էր «...յետին սահմանք Հայոց ընդ արևմտեանն հիւսիս և սահմանակիցք Պոնտոսի...»³: Բերդագրակի սահմաններն արևմուտքում հասնում էին մինչև Մպերի հովիտ, հարավից և հարավ-արևելքից՝ Թորթում, հյուսիսից՝ Պարխար և հյուսիս-արևմուտքից՝ Համշեն, որից գավառը բաժանվում էր Պոնտական լեռնաշղթայով և նրա Քաջքար լեռնագագաթով:

Բերդագրակի գավառի սահմանները պարբերաբար փոփոխությունների են ենթարկվել՝ երբեմն գավառի տարածքի մեջ ընդգրկելով Քաջքարի լանջին գտնվող Խևակի ձորը՝ համանուն գյուղով, երբեմն էլ՝ դեպի հյուսիս ընկած Պարխարի գավառը: Մասնավորապես, Ղ. Ինճիճյանի համաձայն, Խևակը պատկանում էր Համշենի գավառակին⁴, չնայած այն հանգամանքին, որ Համշենից բաժանված էր տարվա մեծ մասն անանցանելի լեռնաշղթայով: Իր հերթին գերմանացի ճանապարհորդ Կ. Կոխը Խևակը դիտարկում էր Բերդագրակի գավառի կազմում⁵, թեպետ աշխարհագրորեն այն վերաբերում էր Պարխարի գավառին:

Բերդագրակի գավառի ազգային կազմը XVI դարից մինչև XVII դարի առաջին կեսը

Որպես վարչական միավոր՝ Բերդագրակի գավառը ձևավորվել է XVI դ. վերջին: Այն Շավշատի, Նսֆի Լիվանեի և Լիվանեի հետ մեկտեղ կառավարվում էր սեփակաւնության կարգով: XVI-XVII դարերում գավառի կենտրոնը Ճորոխի ձախ ափին գտնվող Բերդագրակ բնակավայրն էր⁶: Վաղ միջնադարում այն պատկանում էր Մամիկոնյաններին, այնուհետև անցել էր Տայքի Բագրատունիներին և ի սկզբանե կոչվել ուղղակի Ագարակ: XVII դ. հեղինակ Հ. Կարնեցին ևս այն հիշատակում է Ագրակ ձևով. «Եւ ունի

³ Ալիշան Ղ., Տեղագիր Հայոց Մեծաց, Վենետիկ, 1853, էջ 38:

⁴ Ինճիճյան Ղ., Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, մաս Ա, հ. Ա, Սսիա, Վենետիկ, 1806, էջ 397:

⁵ Koch K. Wanderungen im Oriente während der Jahre 1843 und 1844. II. Reise im Pontischen Gebirge und Türkisch-Armenien, Weimar, Druck und Verlag des Landes, 1846, s. 98-99.

⁶ XVIII դ. երկրորդ կեսից գավառի վարչական կենտրոնն է դառնում Ճորոխի աջ ափին գտնվող հայաշատ Կիսկիմը: Սակայն դա արտացոլվում էր միայն պաշտոնական գրագրության մեջ: Իրականում, թուրքերը վարչական մարմինները տեղափոխել էին Կիսկիմի մերձակայքում գտնվող Արսիս (Էրսիս) գյուղը մի պարզ պատճառով, որ այն ավելի մեծ թվով մահմեդական բնակչություն ուներ:

ձորս այս բերդս անառիկս Թորթում, որ պարոնանիստ է և իշխող է մինչև ի բերդն Ագրակ առ ափն Ճորոխ գետոյն»⁷: Փաստորեն, բնակավայրի Բերդագրակ անվանումը ուղղակիորեն կապված էր այնտեղ առկա բերդի անվան հետ, ինչպես դա երևում է Շ. Կարնեցու մոտ:

Աղբյուրներում Բերդագրակի գավառը երբեմն հիշատակվում էր նաև «Գյուրջիստան» (Վրաստան) ձևով: Թուրքերի համար քաղաքականապես այստեղ էր սկսվում «Գյուրջիստանը», քանի որ Բերդագրակի գավառը մաս էր կազմում Մամցխեի իշխանության: Մյուս կողմից, Կարնո դաշտի ծայրից՝ Հինձքի մոտից սկսվող կիրճը, որը Թորթում տանող ամենահարմար ուղին էր, այդ նույն շրջանում (ցայժմ) հայտնի էր «Գյուրջի բողազ» (Վրացական կիրճ) անունով⁸: Թուրքերի աչքում Մամցխեի աթաբեկությունը վրացական էր նաև այն պատճառով, որ նրա տարածքում տիրապետող էր վրացական եկեղեցին: X դարից սկսած՝ հայ ազգաբնակչության մի ստվար հատված թեպետ պահպանել էր մայրենի լեզուն, սակայն ընդունել էր քաղկեդոնականություն, որի հետևանքով անգամ առաքելական հայերը նրանց անվանում էին «վրացիներ»:

Ինչպիսի՞ն էր ժողովրդագրական իրավիճակը Բերդագրակի գավառում օսմանյան տիրապետության հաստատման շրջանում, այսինքն՝ XVI-XVII դարերում: Տարբեր աղբյուրների համադրությունից հստակ երևում է, որ չնայած նախորդ ժամանակաշրջանում երկրամասում տեղի ունեցած ոչ հայանպաստ էթնոժողովրդագրական գործընթացներին՝ Բերդագրակում, ինչպես ամբողջ Տայքում գերակշիռ մեծամասնություն էր կազմում տեղաբնիկ հայ տարրը (առաքելական և ուղղափառ): Մասնավորապես, Կիսկիմ գյուղի XVI դարասկզբի հայության մասին ուշագրավ վկայություններ կան Շ. Տաշյանի մեջբերած ձեռագրերից մեկի հիշատակարանում, որտեղ հանդիպում ենք ինչպես արական, այնպես էլ իգական սեռի ներկայացուցիչների անունների. «Ես Գուլպակիս որդի Աստընվորի թոռն մաղրար Յովանեսին՝ որ գնեցի գտուրբ աւետարանս ի Կսկիմ ի Վրաց ազգէ՝ որ գերեալ էին եւ տարեալ, ի թվականիս ԶԿԱ (1512). յիշխանութեանն Սպերու Պրն. Կիտեվանին, որ տիրեաց, ի Վրաց ազգէ: Արդ ես Գուլպակիս որ գնեցի գտուրբ աւետարանս ի հալալ արդեաց իմոց, յիշատակ ծնաւդաց իմոց Աստընվորի եւ մարն իմոյ Գոհարին եւ պապին իմոյ Յովանեսին եւ մամին իմոյ Սավլուին եւ ամենայն արեան մերձաւորաց մերոց, ի վայելումն եւ ի պահպանութիւն ինձ եւ եղբարցն իմոց Տէր Սարգսին եւ Տիրատրին, Ամիրին եւ Չրախին. եւ որդոցն իմոց Փիրումին եւ Դիպալիկին. եւ եղբարն որդոցն իմոց Աբելին եւ Դովլաթիարին եւ Սահակին: Արդ աղաչեմ զձեզ ընթերցողք սուրբ աւետարանիս յիշե/ս/ջիք ի մաքրափայլ աղաւթս ձեր զԳուլպակիս եւ զկողակիցն իմ զՍուրաթն, զՏէր Սարգիսն եւ զկողակիցն իւր զՏանսուխն, զՏիրատուրն եւ զկողակիցն իւր զհանգուցեալ Գոհարն, զԱմիրն եւ զկողակիցն իւր Սուլթան փաշան, զեղբայրն իմ զՉրախն, եւ զբորքն մեր զԱւաքտիկինն, զՍավլուն, զՄիտամն եւ զԼալխաթունն. եւ դուք յիշեալ լիջիք...»⁹: Հիշատակարանի շարունակության մեջ տարբերվող ձեռագրով հիշատակվում են բազմանդամ գերդաստանի հաջորդ սերնդի

⁷ **Յակովբ Կարնեցի**, Տեղագիր Վերին Հայոց, Վաղարշապատ, 1903, էջ 17:

⁸ **Տաշեան Յ.**, Տայք, դրացիք եւ Խոտորջուր, հ. Բ, Վիեննա, 1980, էջ 263-265:

⁹ Տե՛ս **Տաշեան Յ.**, նույն տեղում, էջ 224-225:

Բերդագրակի գավառի բնակչության ազգային կազմը XVI-XVIII դարերում

				նի, Խաչիկ Սարգսի, Գաբրիել Բալիքի, Վասիք Մուրադի, Օվկեթ Սարգսի, Օսիպ Շեխբարի, նրա եղբայրը՝ Ջաքար, Օրբան Սարգսի, նրա եղբայրը՝ Սաբա, Ավանիք Շեխի, Մուլթան Ավանիքի, Ավագ Սաբայի, Ջաքար Մուկանուրի	
5	Արսիս	38000	73	Թաբեկ Միքայելի, Ջաբիլ Մանուկի, Միմոն Մինասի, Լուլուբ Հակոբի, Նիկողոս Հակոբի, Ավեր Գաբրիելի, Թավավիս Ստեփանի, Փիրզենդ Հակոբի, Մարկոս Ջաքարի, Մամավուն Գիրգորի, Հալջի Ավանիսի, Օսիպ Մինասի, Մուրադ Միքայելի	298-299
6	Մուխլուրեք՝ /Լազուզետ/	6000	16	-	300
7	Նիխաղ	16000	31	Մանտուր Ջաքարի, Սարգիս Հակոբի, Աշոտ Անդուրվուլի, Ազիզ Մանուկի, Աթաբեգ Մանուկի	300-301
8	Վերին Ջորկանց	15000	40	Սարգիս Գուզելի, Օսկիմատ Խաչատուրի, Կիրակոս Շահսուվերդի, նրա որդին՝ Օմուրջատ, Ջադուր Մարտիրոսի, Ամիրբար Առաքելի, Գիրքոր Բաբի, նրա եղբայրը՝ Ավադբեգ, Ջանազիզ Առաքելի, Մուրադ Արսլանի, Փիրզենդ Գուլասի, նրա որդին՝ Ավանիս, Առաքել Դավթի, Շերբիլ Օնիկի, Վարդագ Աբդադիրի, Ավանիք Փիրումի	301
9	Որջնահաղ	18000	41	Գիրգոր Մախորոբելի, Ջաքար Գիրգի, Գրիգոր, Արնո Հակոբի, նրա եղբայրը՝ Առաքել, Միքայել, նրա եղբայրը՝ Արքոս, նրա եղբայրը՝ Ջաբիթան, Օհսան Ջադիկի, Ջաքար, Կիրակոս Միմոնի, Միրբել Հակոբի	302
10	Հավ/ք/	6000	5	-	303
11	Քիրքիջուր	5000	15	Ազիզ Մանուկի, նրա եղբայրը՝ Կիրակոս, Փիրանբուլ Ավագի, Բալիք Փիրումի, Ջաքար Քասրմի, Միքայել Օվկեթի	304
12	Վարին Ջորկանց	5000	20	Դավիթ Վիրուլեթի, Ղազար Խաչատուրի, նրա եղբայրը՝ Շիրանոս, Ստեփանոս Կիրակոսի, նրա եղբայրը՝ Շիրանոս, Գրիգոր Միմոնի	304-305
13	Խաբքանիք /Ղազարենց/	6000	15	Թադևոս Օհանի, նրա որդին՝ Մանուկ, Մուսքիկ Դաստանի	305
14	Կուղրաշեն	8000	31	Հակոբ Թորոսի, նրա եղբայրը՝ Կիրակոս,	305-

Արկաղի Ակոսով

				Օսկունդեք Հակոբի, Ավանիս Պողոսի, Վարդանես Միրաբիլի, Գիրգոր Ավիդրեզի, նրա եղբայրը՝ Միրբադուլ, Շահսուվար Դավթի, նրա եղբայրները՝ Նուրբագուլ և Վարդագիզ, Շահագիզ Անդրեասի, նրա եղբայրը՝ Սարգիս, Անդրեաս Դավթի, Ամիրմալիք Քեշիշի, նրա եղբայրը՝ Վարիթ, Շահբեզ Կիրակոսի, Ամիրվանիդ Հակոբի, Փիրում Ասատուրի, Շահսուվար Խաչատուրի, նրա եղբայրը՝ Աբիլ, Մելիք Ասատուրի, Բահադուր Խաչիկի, Իսմիխան Օհանի, նրա եղբայրը՝ Մարգար, Վարդանես սալարի	306
15	Կարմրիկ	5000	14	Բահադուր Խաչատուրի, նրա եղբայրները՝ Ավանիս և Թադեոս, Ազատ, Տիրատուր Միրլեթ, նրա եղբայրը՝ Վարսեր, Մարտիրոս Բազագիզի, Թորոս Քեսիկի, Մուրադ Մարտիրոսի, Մխիթար Խաչատուրի	306-307
Ընդամենը		191000	389		

Հարկացուցակում հիշատակվում են նաև մի շարք բնակավայրեր, որոնց բնակչության թվի կամ ընտանիքների ավագների վերաբերյալ տեղեկություններ չկան, բայց առկա են այդ բնակավայրերից գանձվող հարկերի տեսակների և չափերի վերաբերյալ տվյալները:

Աղյուսակ 2

N	Բնակավայրի անվանումը	Հարկի չափը (ակչե)	N	Բնակավայրի անվանումը	Հարկի չափը (ակչե)
1	Քարեկամուրջ	8000	6	Իսաձոր	7000
2	Վահնա	8000	7	Մունենց	7000
3	Մոխուրկուտ	5000	8	Հունգամեք	18002
4	Խանդաձոր	12000	9	Խոտորջուր	20000
5	Գորգանց	10000	10	Ընդամենը	95002

Կարևոր է նշել, որ վերը թվարկված բնակավայրերում հանդիպում ենք նաև որոշակի քանակությամբ վրացական անձնանունների: Հաճախադեպ է, երբ հայրն ունեցել է վրացու, որդին՝ հայի, կամ եղբայրներից մեկը՝ հայի, մյուսը՝ վրացու անուն, որոնք վկայում են խառը բնակչություն ունեցող գյուղերի գոյության, նրանցում երկու ազգությունների միջև ոչ միայն հանդուրժողական, այլ նաև բարյացակամ վերաբերմունքի առկայության մասին: Այսպիսի իրավիճակը ձևավորվել էր նախորդ՝ Սամցխեի աթաբեկության շրջանում և կարող էր լինել նաև հայության շրջանում քաղկեդոնակա-

նության տարածման հետևանք¹³: Այսպես, Կիսկիմ գյուղի բնակիչ Մաբայի որդու անունն Ավագ էր, Որջնհաղ գյուղի բնակիչ Գրիգորի հայրանունը Մախորոբել էր և այլն:

Որքան էլ որ թերի են այս հաղորդումները և չեն արտացոլում գավառի ամբողջական էթնոկրոնական նկարագիրը, այսուհանդերձ առաջին անգամն է, որ գավառի բնակչության ազգային կազմի վերաբերյալ տվյալներ են ներկայացվում ըստ առանձին բնակավայրերի: Ինչպես տեսնում ենք հարկացուցակում, հայեր կային Բերդագրակի գավառի գրեթե բոլոր բնակավայրերում, իսկ որոշ գյուղեր բացառապես հայերով էին բնակեցված: Գավառի բնակչության ազգային կազմի մասին խոսելիս հարկ է մեջբերել նաև Ղ. Ինճիճյանի հաղորդումը. «...բնակիչք նոցա առհասարակ էին յազգես Հայոց, այլ ապա ըստ մեծի մասին դարձան ի տաճկուօրին. և սակաւ մնացին ի քրիստոնէից»¹⁴: Այսինքն՝ Բերդագրակի գավառի ազգաբնակչության մեծ մասը առնվազն մինչև XVII դ. կեսերը ոչ միայն քրիստոնյա էր, այլ նաև հայ: Բնակավայրերում առկա հայկական և հայերի շրջանում լայն տարածում ունեցող անձնանունների մեծաքանակությունը ևս թույլ է տալիս մեզ պնդել, որ հայությունը կազմում էր Բերդագրակի գավառի բնակչության ավելի քան երկու երրորդը:

Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդագրության առանձնահատկություններն ուսումնասիրելով՝ Ա. Մելքոնյանն իր «Էրզրում. Էրզրումի նահանգի հայ ազգաբնակչությունը XIX դ. առաջին երեսնամյակին» աշխատության մեջ հանգել է այն եզրակացության, որ գյուղական հայ ընտանիքների անդամների թիվը բաղդատելիս միջինը պետք է ընդունել 8-ը, թուրքերինը՝ 6-7, քրդերինը՝ ավելի պակաս¹⁵: Տայքում ևս կիրառելի է այս հաշվարկը, միայն այս եղանակով է հնարավոր հաշվել Տայքի, մասնավորապես՝ Բերդագրակի գավառի բնակչության մոտավոր թիվը: Հաշվի առնելով Բերդագրակի գավառի բնակավայրերի՝ միջինը 30 ծխից կազմված լինելը, ստացվում է, որ գավառի 60 գյուղերում XVIդ. վերջին առկա էր շուրջ 1800 տնտեսություն՝ առնվազն 14400 բնակչությամբ¹⁶:

Ժողովրդագրական վիճակի փոփոխությունները XVII-XVIII դարերում:

Թուրքական տիրապետության առաջին փուլում (մինչև XVIII դարը) Տայքում ժողովրդագրական նոր փոփոխություններ տեղի ունեցան: Դա հստակ երևում է, երբ համեմատում ենք XVI դարավերջի և XVIII դ. սկզբի իրավիճակն արտացոլող թուրքական մեկ այլ հարկացուցակի՝ «Չղըրի էյալեթի ջաբա դավթարի» նյութերը: Անմիջապես աչքի է զարնում այն իրողությունը, որ մեկ հարյուրամյակի ընթացքում կտրուկ նվազել է Տայքի բնակավայրերի թիվը¹⁷: Եթե նախկինում հանդիպում ենք միննույն անունը

¹³ Տե՛ս **Մելքոնյան Ա.**, Ջավախքը XIX դ. - XX դ. առաջին քառորդին, Երևան, 2003, էջ 82-83:

¹⁴ **Ինճիճյան Ղ.**, նշվ. աշխ., էջ 132:

¹⁵ Տե՛ս **Մելքոնյան Ա.**, Էրզրում. Էրզրումի նահանգի հայ ազգաբնակչությունը XIX դարի առաջին երեսնամյակին, Երևան, 1994, էջ 111-112:

¹⁶ **Ակոպով Ա.**, Տայք. վարչաժողովրդագրական պատկերը XVI դարից մինչև XIX դարի I երեսնամյակը, Երևան, 2013, էջ 133:

¹⁷ Տե՛ս Խոլոմոնովի Վ. Վ. Վոստոկոյևսկիի «Պատմическое описание Грузии», 1694-1732, «Турецкая Грузия», 1979, № 100-204.

կրող մի քանի գույգ գյուղերի՝ Վերին, Ներքին, Մեծ, Միջին և Փոքր, ապա այժմ նրանց մի մասն առհասարակ չի հիշատակվում, մյուսներն էլ նշվում են իբրև մեկական գյուղեր: Այս գործընթացը բնորոշ էր Տայքի բոլոր գավառներին:

1639 թ. Կասրե-Շիրինի հաշտության պայմանագրի կնքումից հետո թուրքական կառավարությունը ձեռնամուխ եղավ նվաճված ժողովուրդների մահմեդականացման գործընթացին: Հակոբ Կարնեցին գրում է. «Ի բազմանալն Հագարացոցն ի ժամանակս մեր ի թուականիս ՌՂԲ. (1643) ամին եղև հրաման մեծ կայսերէն Ստամպոլայ ի վերայ մօլլայի միոջ, որ էր յոյժ անուանի և առաջակայ էր քաղաքիս Արզրումայ և փաշաներաց՝ Ջաֆար անուն ժանտաբարոյ և քրիստոնէից թասիպ, յաշխարհագիր առնել զբոլոր շրջակայ երկիրս Արզրումայ: Եվ ելեալ արար դատար և կապեաց ծանր խարաճ, և ելին մեծ և փոքր ի թագաւորական դատարն. և երկրիս Վրացիքն ամենայն յերկուցեալք ի յահէ խարաճին յօրէնս Մահմետի. ապա ազգս Հայոց մնացին ի վերայ հաւատոցն ուղորմութեամբն Քրիստոսի և աղօթիք սուրբ Լուսաւորչին»¹⁸: Փաստորեն, Բերդագրակի գավառի մահմեդականացումը, Տայքի մյուս գավառների նման, սկսվեց 1643թ. և շարունակվեց XVIII դարի ողջ ընթացքում: Այսուհանդերձ, մահմեդականացած հայերի մեծամասնությունը շարունակում էր պահպանել մի շարք քրիստոնեական սովորույթներ, ինչպես նաև մայրենի լեզուն: Այդպիսի հայերին անվանում էին «կեսկեսներ»՝ կես հայ-քրիստոնյա և կես թուրք-մահմեդական:

Բերդագրակի գավառի կեսկեսների կամ մահմեդականացած հայերի մասին Հ. Տաշյանը գրում է. «... այս տեղոյ մահմետականք բաւականին տարբեր են իրենց զուտ թուրք կրօնակիցներէն ուրիշ տեղերու: Շատերը, եթէ ոչ ամէնքը, գիտեն հայերէն, զոնէ կը հասկնան: Խիստ մահմետական սովորութեանց շարք մը չունին, եւ հանդէպ քրիստոնէից լիովին բարեկամական աղերս ունին ընդհանրապէս, մասնակից ուրախութեանց եւ նոյն իսկ երկսեռ պարուց՝ իրենց իգական սեռն իսկ: Ասոնք իրենց կողմացեալ դրիւք անշուշտ շատ զօրեղ ազդեցութեան ներքեւ էին քրիստոնեայ ձորի մը մէջ, եւ քրիստոնէից հետ անձուկ աղերս եւ կախում պէտք է որ ունենային՝ նոյն իսկ տնտեսական տեսակէտով»¹⁹:

Երկար ժամանակ Բերդագրակի գավառի կեսկեսները չէին խզում հոգևոր կապը քրիստոնեությունից և գաղտնի գալիս էին գավառի քրիստոնյա հայկական գյուղեր՝ ծեսեր կատարելու: Ինչպես ասում էին Խոտորջուրում. «Նրանց մի ոտքը ժամի մէջ էր, մյուսը՝ ջամին* էր մտել»: Կեսկեսներից շատերը կրում էին իրենց հին անունները՝ Մինաս-օղլի, Արթին-օղլի, Կոպալ-օղլի, Գյուրջ-օղլի, Վարդան-օղլի, Սուքիաս-օղլի, Ուսեփ-օղլի և այլն, ինչպես նաև խնամքով պահպանում էին իրենց քրիստոնյա նախնիների գերեզմանները²⁰:

Մահմեդականացման գործընթացին զուգահեռ՝ Բերդագրակի գավառի հայության մի ստվար հատված կրոնափոխմանը նախընտրեց կաթոլիկ դավանանքն ընդու-

¹⁸ **Յակովբ Կարնեցի**, նշվ. աշխ., էջ 18:

¹⁹ Տե՛ս **Տաշեան Յ.**, Տայք, դրացիք եւ Խոտորջուր, հ. Բ, էջ 290:

* Ջամի՝ թուրք. մզկիթ:

²⁰ Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1407, ց. 1, գ. 24, էջ 4:

ները՝ դրանով իսկ լիովին պահպանելով իր հայկական նկարագիրը: Հ.Տաշյանը գրում է. «Այս պարագան մասամբ նպաստաւոր էր բռնի մահմետականացման շրջանին այնու, որ հայ-կաթոլիկեայք քիչ շատ եւրոպական պաշտպանութիւն մը կը վայելէին. միւս կողմանէ սակայն մոռանալու չէ ճիշդ .ԺԸ. դարու վերջերն եւ մանաւանդ .ԺԹ. դարու սկիզբն յարուցուած սաստիկ հալածանքները կաթոլիկէից դեմ, որոնց արձագանքը . . . հասած է մինչեւ այս խորին ձորերը»²¹: Այս գործընթացի արդյունքում կաթոլիկությունը ընդունեցին Բերդագրակի գավառի Կուրդաշէն, Որջնհաղ, Կիսկիմ, Նիխաղ, Կարմրիկ, Ծեւկունց, Տանձուտ, Վերին և Վարին Մոխուրկուտ գյուղերը, ինչպէս նաև Խոտորջուրի գյուղախումբը:

XVIII դ. II կեսին տեղի ունեցավ նաև Խնակ գյուղի մահմեդականացումը: 1776 թ. Խնակ այցելած կաթոլիկ հայ հոգևորական Պողոս վրդ. Մեհերյանը հայտնում է, որ գյուղի մոտ 200 տուն բնակիչները նոր էին ընդունել մահմեդականություն, քանի որ մնացել էին առանց հոգևոր առաջնորդի: Մահմեդական խնակցիները խոսում էին հայերեն: Ավելին, հայ հոգևորականին տեսնելով՝ ծնկի էին իջնում նրա առաջ, համբուրում աջը, խնդրում, որ ավետարանից հատվածներ ընթերցի հիվանդների համար: Սակայն հայ հոգևորականը շատ չի մնում Խնակում, քանի որ «Եւ զի երկնչէի, թէ գուցէ մատնեսցեն զիս յայլագեաց, թէ վարդապետս այս եկեալ է հայացուցանել զխեղակցիք»²²: Ուշագրավ է նաև այն տեղեկությունը, որ Խնակի հարևան գյուղի վրացածես եկեղեցու քահանա տեր Իսրայելը դիմում է Պողոս վարդապետին՝ խնդրելով թույլ տալ իրենց գյուղում ծիսակատարությունը կատարել հայերենով՝ կաթոլիկական ծեսով, սակայն մերժում է ստանում, քանի որ «թէ դու կամիս զգիւղացիս քո ուղղել և մուծանել յեկեղեցին Քրիստոսի. և ի փոխելն քո զծես յունական, այլես ոչ կարես ուղղել զժողովուրդս գեղջ քո»²³: Նորահավատ մահմեդականներից շատերը, հատկապես ծերերը «ողբային զանհաւատութիւնս իւրեանց և խոստովանիլ խնդրէին»²⁴: Ուշագրավ է նաև այն, որ տարեց կանայք պահպանել էին քրիստոնեությունը²⁵:

XVI-XVIII դարերի օսմանյան սկզբնաղբյուրները զգալի նյութ են պարունակում նաև յուրաքանչյուր վարչամիավորի տարածքում առկա հողատիրության ձևերի վերաբերյալ: Պարզվում է, որ Բերդագրակի գավառի տարածքում գոյություն է ունեցել Օսմանյան կայսրությունում առկա հողատիրության ձևերի մեծ մասը՝ թիմարներ, գեամեթներ, խասեր և այլն: Ըստ Էվլիա Չելեբիի՝ Բերդագրակի միրլիվայի խասը կազմել է 1462190 ալչե²⁶: Մեկ հարյուրամյակ անց, համաձայն «Չըլդըրի էյալեթի ջաբա դավթարի», Բերդագրակի գավառի միրլիվա Իբրահիմի խասը կազմում էր 519000 ալչե²⁷: Հար-

²¹ Տե՛ս **Տաշեան Յ.**, Տայք, դրացիք եւ Խոտորջուր, հ. Բ, էջ 289:

²² Տե՛ս **Վարդանյան Ա.**, Կարևոր սկզբնաղբյուր մահմեդականացված հայերի մասին, Պատմա-բանասիրական հանդես, 2004, № 3, էջ 168:

²³ Նույնը:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 169:

²⁵ Նույնը:

²⁶ Տե՛ս Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, կազմեց **Ա. Մաֆրաստյանը**, հ. Գ, Էվլիա Չելեբի, Երևան, 1967, էջ 28-29:

²⁷ Տե՛ս Բոլլեզորոս յօալլեյտոս չճձձ ճձձձձձ, ճձ. 199, 204:

յուրամյակի կտրվածքով հարկաչափի կրճատումը պայմանավորված է մի շարք գործոններով՝ առաջին հերթին Բերդագրակի գավառի բնակավայրերի և բնակչության թվի կրճատման, ինչպես նաև թուրքական տիրապետությամբ պայմանավորված տնտեսական աննախադեպ անկման հետ: Բացի վերոնշյալից, մեր կարծիքով, առավել կարևոր հանգամանք է նաև գավառի հայության մեծամասնության մահմեդականացումը: Մահմեդականների հարկային բեռն անհամեմատ ավելի փոքր էր, քան քրիստոնյաներինը, ուստի սրանով ևս կարելի է բացատրել գավառի կառավարչի եկամտի շուրջ 60 տոկոսով կրճատումը:

Եզրահանգում. Այսպիսով, երկու հարյուրամյակի ընթացքում Բերդագրակի գավառի հայությունը հայտնվեց ծանր կացության մեջ: Ենթարկվելով աննախադեպ բիրտ ճնշումների՝ հայության մեծ մասը նախընտրեց մահմեդականություն ընդունել՝ փորձելով այդ քայլով ձերբազատվել դաժան ճնշումներից: Եթե XVI դարավերջին գավառում հաշվվում էր շուրջ 14400 բնակիչ, որից ավելի քան 10 հազարը հայ, ապա XVIII-XIX դարերի սահմանագլխին բնակչության թիվը կրճատվել էր ավելի քան 30 տոկոսով, իսկ քրիստոնյա հայկական բնակչությունը կազմում էր գավառի բնակչության փոքր մասը: Մեծամասնություն էին կազմում հայկական արմատներով կեսկեսները, որոնց թրքացման գործընթացը շարունակվեց ողջ XIX դարի ընթացքում:

ЭТНИЧЕСКИЙ СОСТАВ БЕРДАГРАКСКОЙ ПРОВИНЦИИ В XVI-XVIII ВЕКАХ

Акопов А. А.

Ключевые слова: *Тайк, армяне-католики, армяне-мусульмане, кескесы, налоговые списки, Османская империя, Чорох.*

Бердагракская провинция в XVI-XVIII вв. входила в состав Ахалцихского эялета Османской империи. Центром провинции было село Бердаграк. Согласно османским налоговым спискам в конце XVI в. более 2/3 населения провинции составляли православные и апостольские армяне, в меньшем количестве – грузины и мусульмане. Однако в середине XVII в. османское правительство ужесточило налоговую политику в отношении христиан. Это стало причиной исламизации православных армян Бердагракской провинции. В то же время подавляющее большинство апостольских армян приняло католическое вероисповедание. В конце XVIII в. большинство населения Бердагракской провинции составляли армяне-мусульмане, которые чтити армянские традиции, и в основном понимали армянский язык.

THE ETHNIC SITUATION OF BERDAGRAK PROVINCE IN THE XVI-XVIII CENTURIES

Akopov A. A.

Key words: *Tayk, Armenian Catholics, Armenian Muslims, keskeses, tax lists, the Ottoman Empire, Chorokh river.*

The province of Berdagrak in the 16th -18th centuries was a part of the Akhaltsikhe eyalet of the Ottoman Empire. According to the Ottoman tax lists, by the end of the 16th century 2/3 of the population of the province were Orthodox and Apostolic Armenians, less - Georgians and Muslims. By the middle of the 17th century the Ottoman government began tax pressure on Christians. This became the reason for the Islamization of the Orthodox Armenians of the Berdagrak Provinces. At that time a large number of apostolic Armenians were converted to the Catholic faith. At the end of the 18th century, the population of Berdagrak province made up Armenian-Muslims, who respected Armenian traditions, and basically practiced the Armenian language.

Գ რ ա կ ա ն ո թ յ ո ն

1. Ալիշան Ղ., Տեղագիր Հայոց մեծաց, Վենետիկ, Մխիթարյանների տպ., 1853, 105 էջ:
2. Ակոպով Ա., Տայք. վարչաժողովրդագրական պատկերը XVI դարից մինչև XIX դարի I երեսնամյակը, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ հրատ., 2013, 213 էջ:
3. Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, կազմեց Ա. Խ. Մաֆրաստյանը, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Խ. Ա, Երևան, 1961, 404 էջ, Խ. Գ, Էվլիա Չելեբի, Երևան, 1967, 346 էջ:
4. Ինճիճեան Ղ., Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, մաս Ա, Խ. Ա, Ասիա, Վենետիկ, Սբ Ղազար, 1806, 424 էջ:
5. Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1407, ց. 1, գ. 24:
6. Մելքոնյան Ա., Էրզրում. Էրզրումի նահանգի հայ ազգաբնակչությունը XIX դարի առաջին երեսնամյակին, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 1994, 180 էջ:
7. Մելքոնյան Ա., Ջավախքը XIX դ. XX դ. առաջին քառորդին, Երևան, Ջանգակ-97, 2003, 544 էջ:
8. Յակովբ Կարնեցի, Տեղագիր Վերին Հայոց, Վաղարշապատ, Սբ Էջմիածնի տպ., 1903, 75 էջ:
9. Վարդանյան Ս., Կարևոր սկզբնաղբյուր մահմեդականացված հայերի մասին // Պատմա-բանասիրական հանդես, 2004, № 3, էջ 168:
10. Տաշեան Յ., Տայք, դրացիք և Խոտորջուր, Վիեննա, Մխիթարյանների տպ., Խ. Ա, 1973, 304 էջ, Խ. Բ, 1980, 494 էջ:
11. Koch K. Wanderungen im Oriente während der Jahre 1843 und 1844. II. Reise im Pontischen Gebirge und Türkisch-Armenien, Weimar, Druck und Verlag des Landes, 1846, 520 s.
12. օսմալլուրի ջրցցելի Ըա մոզլե Ըաճտրեբի Ըա-ճլարճեթի Մեսաբեբ (XVI-XVIII Տաճճնեբի), օսմալլուրի Ըեթսթի յարթուլի Ըարգմանիտ, Մեսաճլիտ, մցիրե Մենիճնեբիտա Ըա Ըաթսիմիլեբիտ ԸամոսաճեմաԸ մոամճաԸա յրոգ. ՆոԸար Մենգելիամ, Ըոճ., 2013, 868 ցց.
13. ԲիլլԸիրիս յիալեթիս ճաճա Ըաճտարի, 1694–1732, Ըուրթլուլի Ըեթսթի Ըարգմանիտ ԸամոսաճեմաԸ մոամճաԸա ց. աճլաԸեմ, Ըամոզլեճա ԸաճրԸոԸ մ. ՏճանիԸեմ. Ըոճիլիսի: մեցնիերեբա, 1979, 326 ցց.

Ընդունվել է՝ 20. 04. 2021

Գրախոսվել է՝ 20. 05. 2021

Հանճնվել է տպ.՝ 21. 06. 2021

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Արկադի ԱԿՈՂՈՎ՝ պատմական գիտությունների թեկնածու,
ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի
գիտական քարտուղար, էլ. հասցե՝ arkadone1@gmail.com